

T 3 4.
1931
E 135/21

KANT ÉS ELŐDEI

A kongresszus¹ előkészítő bizottsága ennek a csoportnak témáját így fogalmazta: *Fölöslegessé tette-e Kant elődei tanulmányozását a transzcendentális módszer bevezetésével?* A határozott, sőt éles fogalmazás nyilvánvalóan hasonló választ követel; teljes joggal sürgette az elnök úr a két előző előadótól ezt a választ, amit előadásuk nem tartalmazott.² Az aztán természetes, hogy a válasz csak tagadó lehet: „mert nem ez az ember vagy az az ember, hanem minden ember együttvéve teszi az emberiséget és egyesített föladataik az emberiség feladatát”. *Carlyle* e szavai³ seholy se érvényesebbek, mint a filozófiában, mert a filozófia problémáit úgy kell tekintenünk, mint egy egységes, középponti csira kibontakozását, melynek elágazódásai egy-egy bölcselőn keresztül úgy valósulnak meg, hogy az egésznek összefüggése csak akkor nyilatkozik meg, mikor már a részek előttünk állanak, — ami azt is jelenti, hogy a filozófiai haladás mértékét az adja, hogy mennyire nyeri meg ez a problémák természetében élő objektív irányító erő a maga tudatos felismertetését egy-egy rendszerben, mert akkor öntudatosan tűzi ki a maga igazolt feladatát és formálja meg a hozzá való módszert.

A kérdés ilyen éles fogalmazását azonban nyilvánvalóan egy igen egyszerű ténymegállapítás vágya sugallta; ez: Kant helyzetének, vagyis jelentőségének megállapítása a filozófia evolúciójában. Ezt a kiváló, sőt páratlan helyzetet jelzi a kérdés ilyen formája. Miért nem jut eszébe senkinek akármely más filozófussal kapcsolatban kérdezni ugyanezt elődeire nézve? A válasz tehát a kérdésre csak egyet tehet, de azt köteles tenni: meg kell mondania, hogy miben áll az az új, amivel Kant elmélyíti és tovább fejti az addigi tanokat.

Ezzel az is ki van mondva, hogy Kant újszerűsége se keresendő valami előkészítetlen, meglepetésszerű tételben; éppen elég újszerűség van abban is, hogy öntudatosan kiemel és elvileg véglegesít oly megoldási irányokat, melyek éppen ez öntudatos ráeszmélésre való érettség hiányában csak félig végezhetők szerepüket a világmagyarázatban, aminek eredménye a filozófiai világkép, vagyis a metafizika bizonytalansága és ellenmondásokkal teltsége volt. Ha a jelen kérdés feltevésében fölcsillan a legalább átfutó gyanakvás, hogy netalán azt válaszolná valaki reá, hogy: „igen, Kant fölöslegessé tette elődei tanulmányát”, ez az egyszerű megfontolás végleg kiirt minden gyanakvást, amint útját vágja minden szavazásnak — „sans phrase”. Kant esetében is az történt,

¹ Az oxfordi nemzetközi filozófiai kongresszuson (1930 szeptember) tartott előadás.

² A két előadás közül (melyek kinyomtatva a kongresszus résztvevői előtt voltak) egyik, a F. H. Andersoné, Kantról említést se tett, csupán Lockeról és a cartesiusi filozófia elleni polémiáról szolt; a másik; A. C. Ewingé, Kantot csupán a realista szempontjából nézte: „The Value of Kant for the Realist.”

³ Sartor Resartus.

amit *Anaxagoras* mondott : együtt voltak az elemek, akkor támadt a *nous* és $\delta\epsilon\iota\kappa\lambda\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha$. És csak, ha ezt a Kant életművében középonti lényegességet sikerül egyszer megragadni, csak akkor lehet a kérdésre adandó válasz elvét tisztázni, aminél többre egy ilyen rövidsége utalt, tehát a lényegesre, azaz az elvekre szorított fejtegetés nem is gondolhat. Csak akkor nyerhet világosságot a dr. *Ewing* által egyedül alkalmazott szempont érvénye is Kanttal szemben.

*

Mi hát az új a Kant tanában ? Ennek megismeréséhez nincs nyilvánosabb út, mint éppen a *transzcendentális* értelmezése, melyet Kant minden félreértést kizáró módon megadott. Eszerint a transzcendentális, vagyis a *transzcendensre vonatkozó* azt teszi, hogy mielőtt transzcendens, vagyis a tapasztalaton állítólag túllépő valóságokról beszélünk, meg kell vizsgálni : lehet-e egyáltalában ilyen transzcendens ismeret ? Ebben a kérsésben benne van a kritizmus egész programja és pozitív megoldás-rendszere ; megértéséhez pedig a teljesen hasonló kérdés föltevésnél fogva van egy nevezetes történeti kapcsolódási pontunk.

Locke kérdése ez, melyet akkor tett fel, mikor felriasztotta az a tény, hogy ugyanolyan magasműveltségű fők ugyanazon alapvetően általános fontosságú fogalmakról egymással ellentétesen gondolkodtak. Félretéve tehát a vizsgálni készült anyagot, az emlékezetes *Bevezető levél* szerint⁴ arra eszmélt, hogy : „Mielőtt ilyen kutatásokhoz fognánk, szükséges megvizsgálni a magunk képességeit, hogy lássuk, értelmünk mely tárgyakkal képes vagy nem képes foglalkozni.“

Locke vállalkozása fölmérhetetlen jelentőségű : minden ismeret természetes előfeltételére, az *ismeret bizonyossága* kérdésére akart egységes választ adni, mely a bizonyosságot biztosító előfeltételekig óhajtott előhaladni. Olyan munkát indított meg ezzel *Locke*, amely ma sincs befejezve, az ismeret előállításának *lélektanát*. Nélkülözhetetlen munka ez, de az ismeret bizonyossága kérdésében nem az övé az utolsó szó, ma sem, mikor pedig a lélektani munka alkata és szerepe tisztábban áll a tudomány előtt; még kevésbé lehetett a *Locke* és közvetlen utódai korában, még pedig azért, mert a lélektani előállítás és lefolyás vizsgálata éppen csak az általános kereteket mutathatja meg, melyben minden ismerési tartalom megjelenik ; — a bizonyosság, vagyis az *érvény* kérdése azonban túl van ezen a körön, mert az a tartalom kérdése, más szóval : a logikum kérdése. S minthogy *Locke* csupa lélektani kategóriákkal tudta magyarázni az ismeretet (a képkecsolással), úgy, hogy a lélek és egész tartalma csak egy *bundle of perceptions*, azért észrevétlenül el is vezett éppen az ismeret tárgyassága és ezzel érvénye ; s a *Locke* irányának meglepő fordulatai a legkülönbözőbb alakokban mindig ezt a belső gyöngéséget árulják el. Csak ennek az aggasztó helyzetnek mentésére való ösztönszerű törekvés magyarázhatja a *Berkeley* szellemes, de alapjában kétségbeesett vállalkozását, mikor a valóságos világot, melyet az ember ténylegesen tapasztal, de amely reá nézve csak úgy

⁴ Essay concerning Human Understanding.

van, mint kép, percepció, úgy akarja biztosítani, hogy mindenestül egy magasabb szellem, az Isten percepciójának mondja. Ez csakugyan az egyetlen lehetséges metafizika ezen a pszichologizmus-állásponton, melynek a lét = a kép formájában való lét, esse = percipi, melynek a valóság = a bundle of perceptions. Itt igazán nincs más mód a valóság reális voltának mentésére, mint azt mondani, hogy egy hatalmasabb valóság látomásai vagyunk, mint az indus rege szerint a mindenség egy óriás tündér gyűrűje fejében egy elenyésző pont.

Ezért érthető, hogy az egész irány végre a teljes csődöt jelenti be a Hume Dávid tanulságos szkepszisében. Mikor Hume arra eszmélt, hogy nincs ismeret, csak hit van, mert mi csak megszoktuk, hogy a *post hoc*-ot *propter hoc*-nak vegyük, az egész irány kritikáját mondta ki, — azt, hogy amíg a tapasztalat végső összetartó és magyarázó fogalmait, mint: ok, lényeg, cél, stb. csupa lélektani szempontból nézzük, minden biztos ismeretet lehetetlennek mondunk.

Ezen a ponton villan föl egész jelentőségében a Kant nevezetes vallomásának értelme, hogy őt Hume riasztotta föl dogmatikus szunyadvadozásából. Igen, mert minden ismeret megbízhatóságát érezte kockára téve, akár az empirizmus akarja, íme, biztosítani, akár a hagyományos metafizika. És — bár ehhez kevésbé szoktunk hozzá — nevezetes és figyelemreméltó tény, hogy a korrekciót Kant az egész pszichologizmuson ott kezdi, ahol Locke mélyelméjű bírálója, Leibniz már megjelölte, anélkül, hogy az új épület alap- és szegeletkövének való bizonyosságot kiépítette volna. Ez a pont a Leibniz ítélete: Lockenek igaza van: „*nihi est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu*“ — egyet kivéve: „*nisi intellectus ipse*“. Ezzel azt jelenti ki, hogy az *intellectus*, azaz, az akkori szóhasználat szerint, melyet Kant is követ, a tapasztalat nem érzéki, hanem lelki vagy szellemi mozzanatait, az *értelmet*, a jelentést egyszerűen el kell fogadni, mint adott valóságot. Semmiféle logikai bűvészkedés se képes azt *levezetni* az érzékből, ahogy Locke akarta, mikor azt mondta, hogy a *sensatio* átalakul *reflexióvá*; az *intellectus ipse* ott van, mint egyebünnen érthetetlen, de egyebünnen való magyarázatra rá se szoruló végső tény, mint *előfeltétele* minden ismeretnek.

És már most a Kant egész élete műve nem egyéb, mint annak felderítése, hogy *mit tesz ez az intellectus ipse, mikor a maga tapasztalatait megalkotja és megérti*. Maga Kant természetesen nem emelte ki öntudatosan ezt a szerves összefüggési viszonyt, Leibniz tényleges hatása reá nézve más volt; de a történeti távlatba állítva, nem nehéz ezt a szerkezeti összefüggést köztük felismerni, egyszersmind a különbséget is, mely a kettejük állásfoglalásából ered és a Kant újszerűségét jelenti. Leibniz nagyszerű felfedezéseket tett az *intellectus* vagyis a *logos* működéséből, funkcionálásá törvényeiből, melyek a világ megértését reánk nézve lehetővé és biztossá teszik. Kant egy látszólag szerény lépéssel tovább ment, de ez a lépés új állásfoglalás volt, új nézőpont a világmagyarázat lehetséges megoldására. Kant nem tesz egyebet, mint hogy a tapasztaló szellem, vagyis a maga tapasztalatait megalkotó *logos* törvényszerűségét keresi éppen e tapasztalatok megalkotásában. Más szóval: az új a Kant életművében az, hogy ő az első az európai

filozófiában, aki a *tapasztalat* magyarázatát adja a filozófiában és ezt a magyarázatot a *tapasztaló szellem tevékenységéből*, vagyis logikai funkcióiból és ezek törvényszerűségéből meríti.

Ezzel mindenekelőtt elmélyült a Locke kezdeményezte kritikai szándék és program, mert a kriticizmus pozitív tartalma szerint, nem egyéb, mint az érvényes ismeret, vagyis az ismeret érvényének felkutatására való módszeres, azaz rendszeres munka, amely azonban, Kant szerint, a Locke tanában még csak *cenzára* lehetett, vagyis önkényes megállapítások, éppen mert a tapasztalatot lehetőségessé tevő logikai előfeltételeket még nem fedezte föl. Ezek a föltételek a tapasztalatot vagyis, tapasztalati tárgyakat és ezek összefüggéseit megformáló funkciók; nem pusztán lélektani folyamat ez, hanem a *logos* önmegvalósulásának folyamata, és a Kant nagyszerű új tette, mely a filozófiát minden pszichologizmuson egyszersmindenkorra túlelme, éppen annak a logikumnak kutatása, mely a lélektani rétegben érvényesül, mint ami természetfól fogva mélyebb és előbb van, — éppen előfeltétele a tapasztalatnak.

Ebből érthető már most, hogy a Kant elmélyült és egyetemes kérdése mindenütt ez: *hogyan lehetséges a tapasztalás*? Nem a fanyalgó szkepticizmus mellékiével föltett kérdés ez, mintha bizonytalan volna, hogy van-e csakugyan tapasztalatunk, mely megérdemli ezt a nevet; a tény megvan: vannak biztos tapasztalataink, melyek megbízhatóságát éppen a tapasztalat igazolja: biztosan lehet rájuk építeni, természeti jelenségek ismeretére, erkölcsiekre egyformán; éppen ezért a legmélyebb, azaz legutolsó gyökeréig hatoló kérdés velök szemben ez: miképpen *van*, mi teszi lehetőségessé — egyszerűen: hogyan lehetséges hát ez a tapasztalat? Mennyire elmélyült ezzel a Locke kérdése éppenúgy, mint a Leibnizé, már ebből is végleges tisztasággal ki lehet olvasni; nagyszerű rajzát adja — egyebek közt *Windelband*, az angolok közül már rég *Caird* pompás könyve, első kiadásában is, még inkább a másodikban; újabban *Joël*, *Kinkel* és *Cassirer*⁵.

Ezzel azonban új metafizikát alapozott meg és indított útnak Kant, egészen pontosan: megadta végre a metafizikának tudományos biztonságát, azért, hogy megadta sajátos tartalmát, álláspontját és ehhez alkalmas módszerét. A metafizika, mint *Anlage*, mint ellenállhatatlan ösztön (*Trieb*, fogja mondani Schopenhauer), ott van az emberben, mint örök elégedetlenség a pusztá érzéki empiriával; de hogy lehetséges a metafizika, *mint tudomány*? A transzcendentális módszernek, vagyis ennek az egész világmagyarázati alapviszonyulásnak, itt van a legfontosabb felfedezése: a metafizika nem úgy lehetséges, hogy sejtelmes transzcendens tárgyakról, mint: lélek, világ, Isten, vagy szubsztancia, lényeg, stb. ellenmondás nélküli tételeket eszel ki, hanem egyetlen-

⁵ *Windelband*: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie; *Caird*, Edw.: A critical Account of the Philosophy of Kant (1877), új kiadása: The critical Philos. of Imm. Kant (1889). (L. itt főleg 9—14, 18, 139. és sok helyt másutt.) *Joël*, Carl: Wandlungen der Weltanschauungen, II. 203. és köv.: *Kinkel*, Walter: Allgemeine Geschichte der Philosophie, III.; *Cassirer*, E.: Das Erkenntnisproblem, II² (1911).

egy módon : ha azon előfeltételeket kutatja, melyek egyáltalában lehetőségessé teszik azt a tapasztalatot, melyet a többi tudományok tartalma szerint rendeznek, magyaráznak, a gyakorlati élet számára felhasználnak. Ezek a tényezők ott vannak a tapasztalatban, ott érvényesülnek, hiszen azt teszik *lehetőségessé*, — de nem *abból* valók ; — mit jelenthet ez a meglepő különbségtétel ? Egyszerűen azt, hogy a tapasztalatnak még tisztán érzéki rétegében is ott van ez a *nem érzéki* elem, ez *teszi lehetővé* ; a tér és a térbeliség végtelen változatossága, a színek, alakok, ízek, az egész úgy vélt *abszolút érzékiség* — csak annál fogva *van*, csak úgy *lehet*, mert a tér (és idő) is a tapasztalatot lehetőségessé tevő *szellemi*, nem érzéki, transzcendentális előfeltételek, azaz, szellemi tevékenységek, funkciók és a tapasztalat érzéki rétege is csak úgy *lehetőleges*, hogy ezek a nem érzéki funkciók teszik azzá.

Ezért tehát a filozófia, vagyis metafizika feladata : ezeknek a tapasztalatot létesítő tényezőknek felkutatása. Az *Aristoteles* találó kifejezésével a metafizika a *természettől fogva elsőt* keresi, amely ránk nézve, a felismerés rendjén, az utolsó, de logikailag és realiter az alapvető, az első. Nos, ez a természettől fogva első *a tapasztalat magyarázója számára* azok a logikai tevékenységek, melyekkel a tapasztaló szellem, az intellectus, a logos, a maga világát, a maga tapasztalatait megalkotja, rendezi, annál fogva meg is érti. Ez az egyszerű értelme a sokak által (ma is !) rettenetes színben feltüntetett gondolatnak, hogy a tárgyak alkalmazkodnak hozzánk, nem mi hozzájuk ; igen : az *ismereti tárgy*, a tapasztalatilag tényleg bírt ismeret, úgy lesz egyáltalában tárggyá, hogy a tapasztaló szellem formálja meg ; a magában értelmetlen, alakatlan, csupa indításul szolgáló *ingert* tárggyul azért bírjuk, mert a logos a magából formálta meg — éppen tárggyá. És ez a Kopernicus-féle hasonlat egyszerű értelme ; a szellem, tehát az értelem azért a természet törvényadója, mert a természetet bírni egyetlenegy módon lehet, úgy, hogy tapasztaljuk ; ez pedig annyi, mint a logos, az *intellectus ipse* funkcióival átalakítani az ingert tárggyá.

Éppen ezért Kant tana a szellem autonómiáját, — hogy semmi félreértés ne támadhasson, precizirozzuk : — az emberen keresztül érvényesülő szellem autonómiáját inaugurálta. A tapasztaló szellem autonóm, ez azt teszi, hogy nem idegen törvényt követ, hanem a maga törvényét, akkor is, mikor a természetet ismeri meg, méginkább, mikor a maga természetéből támadó motívumot választja a motívumok tusakodásában és erkölcsi tettet végez, vagy vallásos viszonyulást él át s ennek törvénye szerint alkot magának sajátos tárgyat, vagy jogi rendet vagy esztétikai alkotást formál. Mindezekben a viselkedési módokban végignyomozni a szellem, a logos funkcióit, melyeknél fogva tárggyá, izmos valósággá alakul a magában csak kaotikus ingertörmelék, — ez a metafizika kiváltsága, biztos témája, tehát önálló, azaz magát igazolni képes tudománnyá nemesítő autonómiája. Ez a középponti gondolat, mely minden látszólagos eltérés ellenére is Kant egész élete művében, minden részében felismerhető, ha csak igazán a középponti, éltető csirát keressük, ami nyilvánvalóan termékenyebb gond, mint a Kant tanában kétségkívül benne maradt ellenmondásokat böngészni,

vagy éppen ezekkel triumfálni. Egyszerűen az történt vele is, hogy a problémák óriás szövevényében nem tudta egyszerre keresztülvinni alapjában véve végtelenül egyszerű alapelve egész érvényesítését, de minden kívánható világossággal sugárzik az az alapelv, ha egyszer a skolasztikus forma alól kivillan teljesen új, páratlan nézési módja, mellyel a filozófiai öneszmélés addigi beleső tendenciáját egyszerre egy belső megvillanással megragadja és öntudatosítja.

Ezért nincs sok értelme a magánvaló és a jelenség ama merev szembeállítását ráolvasni Kantra, mint netalán éppen akadályát tana, vagy inkább alapelve elfogadásának, mert ez a maradék könnyen feloldható éppen a Kant szellemében, hiszen nem egyebet akar kifejezni, mint azt a tényt, hogy a tapasztaló szellem valami tőle független, „külső” valóságra fordul, mikor tárgyat alkot magának — éppen abból a tőle független valamiből, nem *magából* bűvészkedi elő azt a *Mást*, ahogy pedig pl. *Fichte* gondolta, és mély meglepetéssel csodálta, hogy Kant ezt a nézetet — minden idealizmus legszélsőségesebb formáját, a solipsizmust — nem fogadta el.

És nem az idealizmus és realizmus hagyományos és unalmas vitájával lehet a Kant életművét megközelíteni, amint *dr. Ewing* próbálkozása világosan mutatta, hanem ez a kérdés is mélyebb alapozást és új jelentőséget nyer, ha egyszer megvilágosodik előttünk, hogy a transzcendentizmussal Kant éppen a tapasztalati realitást biztosította és magyarázta. A tapasztalatnak azért van *empirikus realitása*, mert ezek a transzcendentális tényezők, azaz, ezek a szellemi tényezők, a tapasztalat nem érzéki, hanem a logos természetéből belesugárzó, vagy beleszővődő mozzanatai teszik éppen realitássá. Ezek a transzcendentálisan ideális, azaz tisztán szellemi funkciók teszik valósággá a tárgyat; csak úgy *vannak* ezek a funkciók, a szellem egyáltalában csak úgy *van*, az a létmódja, hogy *érvényesül*, a tapasztalatban érvényesül, úgy, hogy alkot, létet, jelentést ad a magából annak, ami reá nézve csak inger, hogy magamagát kifejtve, tárggyá tömörítse és ezzel valósággá, empirikus tényé nemesítse, ami éppen csak általa, az ő ideális, azaz tisztán szellemi mivolta által nyeri — empirikus realitását. Nincs nagyszerűbb, véglegesebb és megnyugtatóbb biztosítása a tapasztalati valóságnak, mint ez a Kanté, amely azt mondja, hogy az egyetlen biztos valóság, az intelligencia, a szellemiség, melyben Sókratestól el Augustinuson és Descarteson át egy félre nem ismerhető és el nem csavarható erős gondolatirány, a fő irány, minden bizonyosság forrását sejtette, meg is találta, a *magá bizonyosságában újjászüli* a nélküle pusztá idegizgalom gyanánt végigözönlő törmeléket, beleadja a lét és a jelentés összes mozzanatait és ezzel valósággá teszi számunkra, mikor *tárggyá* formálta.

Ebből aztán nyílegyenesen következik két nagy kérdés megoldása, melyek másként örök rejtély gyanánt kínozzák az elmét. Az egyik az a régi tusakodás, melyet újabban találóan fogalmazott *Tillich*⁶ úgy, hogy az idealizmus és realizmus azon véreznek el, hogy az első nem tudja megmondani, hogy hogy jut el a *jelentés*, az *értelem* a valóságba; a

⁶ *Tillich*, Paul : Das System der Wissenschaften (1923). 111. 1.

másik, hogy hogyan jut a valóság az értelemhez. Amíg egy tőlünk független valóság és értelme ilyen egymást kereséséről van szó, nincs is remény, hogy valaha megtalálják egymást. Csak egy módon lehet ezt a minden filozófia alapkérdését megoldani : ez a Kant válasza. Az értelem ott van a valóságban, mert az a valóság a mi szellemi funkcióink alkotása ; empirikus realitása van azért, mert ezek az ideális, apriiori, azaz egyszerűen : tisztán szellemi funkciók teszik azzá.

A második, végül, az ismerés kérdése. Mennyi nagyszerű elmeült pazarolt erre a kérdésre a gondolkozás, és mennyi fölösleges homályba burkolta mégis ! Miért értjük a dolgokat ? *Hasonlót hasonlóval ismerünk meg* : ezen a mély értelmű empedoklesi metaforán túl tudományos megoldást csak egy felismerés ad, és ez Kant tanának szellemében nyerhető. Megértjük a valóságot, mert a valóság a mi tapasztalatunk, melyet a magunk funkciói alkottak meg ; a megértés tehát, mint a megismerés betetőzője, a tapasztalás ismétlése, egy nemtudatosan történt elsődleges alkotás utánarajzolása, amiből érthető az ismerés egyetemes és mély szerepe : az a funkció az, mellyel az öntudatos intelligencia minden egyéb alkotását szembesíti magával, most már egy magasabb fokon, t. i. az öntudatos számbavétel fokán, azért az ismerés és a megértés a szellemség fejlődésének legmagasabbrendű eszköze, éppen azért, hogy most öntudatosan veszi birtokába, ami addig nem tudatosan volt az. Ugyanazok az előfeltételek, melyek a tapasztalatot teszik lehetségessé, magyarázzák az ismerést is : megértjük a valóságot, mert a mi tapasztalatunk az, vagyis a mi saját funkcióink alkotása, magunkat pedig közvetlenül értjük.

*

Ime, a legfőbb irányvonalak, melyek Kantot elődeivel összekötik és a csomópontok, ahol Kant újat hozott. Ez a rövid szemle is világosan mutatja, hogy Kant tanában az addigi filozófia objektív, a problémák természetéből kényszerűséggel érvényesülő tendenciája nyert öntudatos fölismertetést és kifejezést s ebből a mi jelenkérdésünkre az igen egyszerű és megokolt válasz magától adódik. Mondhatja-e a hegycsúcsra fölérkezett ember, hogy nincs szüksége az ormokra, *amiken keresztül jutott ide* ? Épígy senkinek se juthat eszébe azt mondani, hogy fölösleges tovább tanulmányozni az elődöket, miután Kant túljutott rajtuk. Az egyszerű helyzet az, hogy Kantot nem lehet érteni az egész fejlődés ismerete nélkül s elődei történeti és önértékű munkájának ismerete viszont csak a Kantban való betetőződés ismeretével lesz teljes. Egy hegylánc körvonalai rajzolódnak előnkbe e fényes elmék egymást tovább fejtő teorémaiban s a körvonalak Kantban teljeseznek meg ; ő a csúcs, melyre minden vonal ráutal s amelyben értelmét találja minden alkotó mozzanata a felséges egységnek.

(Debrecen.)

Tankó Béla.

10527/a-19/63